

Filozofia rosyjska

BARBARA CZARDYBON

**REALIZM
MISTYCZNY
SIEMIONA L.
FRANKA**

Realizm mistyczny Siemiona L. Franka

Barbara
Czardybon

Copyright by Barbara Czardybon & e-bookowo 2008

ISBN 978-83-61184-23-2

www.e-bookowo.pl

Kontakt: wydawnictwo@e-bookowo.pl

Wszelkie prawa zastrzeżone.
Kopiowanie, rozpowszechnianie części lub całości bez zgody wydawcy zabronione

Wydanie I 2008

www.e-bookowo.pl

*Z wyrazami wdzięczności dla
s. dr Teresy Obolevitch*

Spis treści

Wykaz skrótów	5
Wstęp	7
Rozdział pierwszy	
<i>Cogito, ergo est ens absolutum. Ontognoseologia</i>	15
1.1. GNOSEOLOGIA	15
1.2. PROBLEM PRZEDMIOTU <i>X</i>	16
1.3. WSZECHJEDNOŚĆ – ASPEKT ONTOLOGICZNY	17
Rozdział drugi	
Frankowska wersja intuicjonizmu	18
2.1. KRYTYKA WIEDZY ABSTRAKCYJNEJ	18
2.2. WIEDZA ŻYWA	19
2.3. WSZECHJEDNOŚĆ – ASPEKT GNOSEOLOGICZNY	20
Rozdział trzeci	
Franka spojrzenie na filozofię i religię	22
3.1. NIEPOJĘTE	22
3.2. NEOPLATONIZM FILOZOFA RELIGIJNEGO	23
3.3. DYSKURS ZWANY „UCZONĄ NIEWIEDZĄ”	24
Rozdział czwarty	
Życie religijne	27
4.1. NATURA DOŚWIADCZENIA RELIGIJNEGO	27
4.2. WIARA <i>VERSUS</i> NIEWIARA	28
4.3. ANTROPOLOGIA TEANDRYCZNA	29
Rozdział piąty	
<i>Also muss auf Nikolas von Cues zurückgegangen werden!</i>	
Mikołaj z Kuzy – filozoficznym przewodnikiem Franka	30
5.1. POZNANIE LUDZKIE A POZNANIE BOSKIE	30
5.2. IMIONA PRZYPISYWANE BOGU	31
5.3. PANTEISTA?	32
Zakończenie	34

WYKAZ SKRÓTÓW

Аб – С. Л. Франк: *Абсолютное*.

ДЧ – С. Л. Франк: *Душа человека. Опыт введения в философскую психологию*.

ЗВ – С. Л. Франк: *Знание и вера*.

Нп – С. Л. Франк: *Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии*.

ПВМ – С. Л. Франк: *Предсмертное. Воспоминания и мысли*.

ПЗ – С. Л. Франк: *Предмет знания. Об основах и пределах отвлеченного знания*.

РФ – С. Л. Франк: *Русская философия, ее характерная особенность и задача*.

СЖ – С. Франк: *Смысл жизни*.

SN – S. L. Frank: *S nami Bog. Tri razmyszlenija*.

AN – S. Frank: *Absolutnie niepojęte: „Świętość”, czyli „Bóstwo”*.

BF – S. Frank: *O bezsilności filozofii. List do przyjaciela*.

DO – S. L. Frank: *Dowód ontologiczny istnienia Boga*.

FR – S. L. Frank: *Filozofia a religia*.

HDO – S. L. Frank: *Z historii dowodu ontologicznego*.

IW – S. Frank: *Istota i wiodące motywy filozofii rosyjskiej*.

RaN – S. L. Frank: *Religia a nauka*.

RiN – S. L. Frank: *Religia i nauka w świadomości współczesnej*.

ZRz – Sz. Frank: *Zagadnienie rzeczywistości*.

„Dla człowieka miarą wciąż jest sposób, w jaki Bóg, pozostający nieznany, objawia się. To «pojawianie się» Boga jest miarą, którą mierzy siebie człowiek. Odstanianie jest tym, dzięki czemu możemy ujrzeć to, co się skrywa. Nie chodzi o gwałtowne zdzieranie zasłony, lecz o zachowanie w «ukryciu» tego, co się skrywa. Dziwna to miara! Żadnego uchwytowania, tylko gesty odpowiadające braniu tej miary. Tylko ta miara daje miarę natury człowieka. Człowiek «zamieszkuje» [świat] mierząc ową przestrzeń pomiędzy niebem a ziemią.”

M. Heidegger: *Revue de théologie et de philosophie*. Tłum. fr. R. Savioz. Lausanne 1951, IV, s. 298. Cyt. za: H. Duméry: *Problem Boga w filozofii religii. Krytyczny rozbiór kategorii Absolutu i schematu transcendencji*. Tłum. I. Kania. Kraków 1994, s. 121.

„Słowo nie związane organicznie z milczeniem staje się pustą gadaniną; milczenie nie związane organicznie z mówieniem staje się niemotą.”

R. Guardini: *Język religijny*. W: idem: *Bóg daleki. Bóg bliski*. Wyb. I. Klimmer. Tłum. J. Koźbiał. Poznań 1991, s. 297.

WSTĘP

Pojęcie rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego posiada wiele zakresowo zachodzących na siebie, aczkolwiek treściowo wyraźnie różnych znaczeń. Obecnie bywa ono uważane, w sensie chronologicznym, za określenie postpozytywistycznego okresu w dziejach kultury rosyjskiej od przełomu wieków do rewolucji październikowej. Rosyjscy myśliciele religijni pojęciu renesansu nadawali inny sens, a mianowicie sens normatywny, postulatyczny, nawet profetyczny. Mikołaj Aleksandrowicz Bierdiajew (1874-1948) uważa, że „[b]ył to renesans kulturowy, trudno jednak mówić o renesansie religijnym. Dla odrodzenia religijnego zabrakło silnej i skoncentrowanej woli, przeszkadzała tu zbytnia sublimacja intelektualna i elementy dekadentki w nastrojach warstwy kulturowej, a także nadmierna hermetyczność tej warstwy”¹. Rosjanin mówi o „rosyjskim renesansie duchowo-kulturalnym”², i dalej dopowiada: „Rosyjskim renesansem nazywam ten twórczy wzlot, który nastąpił u nas na początku wieku. Nie przypominał on jednak swoim charakterem wielkiego Renesansu europejskiego czasów nowożytnych. Nie poprzedzało go średniowiecze, lecz doświadczona przez inteligencję epoka oświecenia. Rosyjski renesans należałoby raczej porównać z niemieckim romantyzmem XIX wieku, który również poprzedzała epoka oświecenia”³.

¹ M. Bierdiajew: *Rosyjska idea*. Tłum. J. C.-S. W. Warszawa 1999. Wyd. II, s. 230.

² Ibidem, s. 231.

³ Ibidem, s. 261. Por. M. Bierdiajew: *Rosyjski renesans kulturowy początków XX wieku. Spotkania z ludźmi*. W: idem: *Autobiografia filozoficzna*. Tłum. H. Paprocki. Kęty 2002, s. 122-149, zwł. s. 133-136. Mówiąc o rosyjskim renesansie, należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden jego aspekt: „Будущее России виделось таким, чтобы в нем гармонично соединились практические и полезные удобства европейской цивилизации с отечественными духовными ценностями, накопленными столетиями. Россия отроет новую «органическую эпоху». «Серебряный век» нашей культуры, русский духовный ренессанс был и выражением и отражением русской идеи всепримиряющего синтеза Востока и Запада, религии и культуры, церкви и общественности, нравственности и права под знаком христианского гуманизма. Славянофильская идея об особом пути России была возобновлена усилиями людей, вполне осознавшими достоинства европейской культуры. Более того, как показывает пример наставника юношеских лет С. Л. Франка и его друга П. Б. Струве, именно культурный европеизм русской интеллигенции склонял ее к принятию «русской идеи». «Я старый воробей, меня на славянофильской мякине не проведешь –

Do czołowych przedstawicieli Srebrnego Wieku kultury rosyjskiej zalicza się m.in. Siemiona Ludwigoicza Franka (16/29 I 1877-10 XII 1950). Rosjanin współpracował z wieloma kulturalnymi i religijno-filozoficznymi czasopismami.⁴ Przekładał na język rosyjski prace Friedricha Nietzschego (1844-1900), Friedricha Daniela Ernsta Schleiermachera (1768-1834), Wilhelma Windelbanda (1848-1915) oraz Kuno Fischera (1824-1907). Redagował tłumaczenie Husserlowskich *Badań logicznych*. Razem z Bierdiajewem założył „Akademię kultury duchowej”, która organizowała szereg publicznych wykładów o tematyce filozoficznej, religijnej i ogólnokulturowej. Jego twórczość ewoluowała od (legalnego) marksizmu, przez neokantyzm i idealizm, do filozofii zorientowanej religijnie.⁵ Sam swoją własną filozofię określał mianem „chrześcijańskiego realizmu, przyjmującego Boską ośnowę bytu”.⁶

Na gruncie polskim idee Franka są jeszcze słabo znane. Pierwsza polska monografia dotycząca myśli Rosjanina ukazała się w 2003 roku, a jej autorem jest pracownik Uniwersytetu Jagiellońskiego – Leszek Augustyn.⁷ Janusz Dobieszewski, recenzując tę pracę, wyraził przekonanie, iż zainteresowanie filozofią Franka to kwestia przyszłości.⁸ W słowach tych tkwiła – jak się niebawem okazało – niemała prekognicja. I tak, w czerwcu 2005 roku na Wydziale Filozoficznym Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, pod przewodnictwem ks. Michała Hellera, obroniona została rozprawa doktorska s. Teresy Obolevitch, poświęcona zagadnieniu konkordyzmu wiary i wiedzy w myśli Włodzimierza Siergiejewicza Sołowjowa

говаривал П. Б. Струве, – я – западник и потому я националист». Эти рассуждения П. Б. Струве дают подсказку относительно славянофильского начала в ренессансе”. А. А. Ермичев: *С. Л. Франк – философ русского мировоззрения*. W: С. Л. Франк: *Русское мировоззрение*. Санкт-Петербург 1996, s. 8.

⁴ „Участвовал в сборниках *Проблемы идеализма* (1902), *Вехи* (1909), редактировал политические еженедельники *Полярная звезда* и *Свобода культуры* (1905-1906) [*Свобода и культура* – przerw. В. Cz.]”. *Философы России XIX-XX столетий (биографии, идеи, труды)*. Ред. П. В. Алексеев. Москва 1993, s. 195. Рог. И. И. Евлампиев: *Человек перед лицом абсолютного бытия: мистический реализм Семёна Франка*. W: С. Л. Франк: *Предмет знания. Душа человека*. Санкт-Петербург 1995, s. 6-7.

⁵ *Философы России XIX-XX столетий...*, s. 195. Zob. С. Л. Франк: *Предсмертное. Воспоминания и мысли* [1986]. W: idem: *Русское мировоззрение...*, s. 54 [dalej cytuję jako **ПВМ**]; L. Augustyn: *Zagadnienie etyczne w ewolucji „od marksizmu do idealizmu”*. *Siemion L. Frank – przykład nie tylko indywidualny*. W: *Między reformą a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przełomie XIX i XX wieku*. Red. A. Ochotnicka, W. Rydzewski. Kraków 2004, s. 81-96.

⁶ J. Dębowski: *Природа в философии роsyjsкого православия*. Olsztyn 1998, s. 126.

⁷ Zob. L. Augustyn: *Мышление з wnętrza objawienia. Studium filozofii Siemiona L. Franka*. Kraków 2003.

⁸ J. Dobieszewski: *Neoplatonizm dzisiaj*. „Nowe Książki” 2004, nr 8, s. 62.

(1853-1900) oraz (co mnie obecnie bardziej interesuje) w myśli Franka.⁹ Autorka *Problematycznego konkordyzmu...* niedługo potem przełożyła na język polski jedno z ważniejszych dzieł Franka – traktat *Непостижимое...*¹⁰

Myśl filozoficzna Franka jest myślą niezwykle bogatą. Rosjanin wypowiadał się nie tylko w kwestiach dotyczących ontologii¹¹ i gnoseologii, ale także w sprawach etyki i estetyki. W kręgu jego zainteresowań znajdowała się też filozofia społeczna. Do głównych prac Franka należą: *Предмет знания. Об основах и пределах отвлеченного знания* (1915), *Душа человека. Опыт введения в философскую психологию* (1917), *Очерк методологии общественных наук* (1922), *Духовные основы общества* (1930), *Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии* (1939), *Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии* (1949), *С нами Бог. Три размышления* (1964).¹²

⁹ Zob. T. Obolevitch: *Problematyczny konkordyzm. Wiara i wiedza w myśli Włodzimierza S. Sołowjowa i Siemiona L. Franka*. Tarnów 2006.

¹⁰ Zob. S. L. Frank: *Niepojęte. Ontologiczny wstęp do filozofii religii* [1939]. Tłum. T. Obolevitch. Tarnów 2007. Wcześniej Piotr Przesmycki i Bożena Walicka przetłumaczyli fragment tego traktatu. Zob. S. Frank: *Absolutnie niepojęte: „Świętość”, czyli „Bóstwo”* [1939]. Tłum. P. Przesmycki i B. Walicka. W: *Niemarksistowska filozofia rosyjska. Antologia tekstów filozoficznych XIX i pierwszej połowy XX w. Cz. II*. Red. L. Kiejzik. Łódź 2002, s. 71-87 [dalej cytuję jako *AN*]. W niniejszej pracy korzystam jednak z własnego przekładu.

¹¹ Przywołajmy Franka rozumienie ontologii: „Całokształt bolesnych wątpliwości, poszukiwań i osiągnięć doświadczenia religijnego, składających się na tematykę «sensu życia» – problem winy, odwetu i przebaczenia, osobistej odpowiedzialności i ludzkiej niemocy, predestynacji i wolności, rzeczywistości zła i dobra, kruchości istnienia empirycznego i niezniszczalności osoby – jako prawowity i konieczny temat wchodzi w skład ontologii, zasługującej na miano nauki o bycie”. S. L. Frank: *Filozofia a religia* [1923]. Tłum. T. Obolevitch. „Logos i Ethos” 2005, nr 2, s. 31 [dalej cytuję jako *FR*]. Przedruk w: idem: *Dowód ontologiczny i inne pisma o wiedzy i wierze*. Wyb., tłum. i wstęp T. Obolevitch. Kraków 2007, s. 20. Jeśli nie zaznaczono inaczej – emfaza oryg. Taki sposób pojmowania ontologii może przywołać na myśl Heideggerowską ideę antropologicznego ugruntowania metafizyki. Por. M. Heidegger: *Kant a problem metafizyki*. Tłum. B. Baran. Warszawa 1989, s. 229-274; idem: *Bycie i czas*. Tłum. B. Baran. Warszawa 2005. Wyd. II, s. 3-52. Na temat bliskości ontologii fundamentalnej Martina Heideggera (1889-1976) oraz wyjściowych pojęć i zasad filozofii Franka zob. И. И. Евлампиев: *Человек перед лицом абсолютного бытия...*, s. 29-33. Zob. też L. Augustyn: *Myślenie z wnętrza objawienia...*, s. 96-100.

¹² Nad pracą *Предмет знания...* Frank pracował w latach 1913-14, przebywając m.in. w Berlinie i Marburgu. W pisemnej rekomendacji na wyjazd w celu napisania dysertacji magisterskiej Aleksander Iwanowicz Wwiedziński (1856-1925) polecał Frankowi uczęszczać na wykłady Otto Liebmann (1840-1912), Wilhelma

Niniejsza praca będzie prezentacją Frankowskiego realizmu mistycznego. Rozdział pierwszy będzie dotyczyć ontognoseologii Franka, czyli – używając słów Augustyna – „wewnętrznej, intymnej więzi bytu i poznania”.¹³ W rozdziale tym przedstawię podstawowe założenia gnoseologii Franka, wyjaśnię pojęcie ontologizmu, zarysuję problem przedmiotu *x*, a także omówię pojęcie wszechjedności pod względem *stricte* ontologicznym. Rozdział drugi będzie poświęcony Frankowskiej wersji intuicjonizmu. Opierając się na fundamentalnym dziele *Предмет знания...*, przedstawię krytykę wiedzy abstrakcyjnej, a następnie scharakteryzuję ideę wiedzy żywej. Wrócę też do pojęcia wszechjedności i omówię je pod względem gnoseologicznym. W rozdziale trzecim przyjdzie mi pochylić się nad Franka rozumieniem filozofii i religii. Tutaj skoncentruję się na pojęciu *непостижимого*. Dalej, wyjaśnię, w jakim sensie Frank jest filozofem religijnym. Mówiąc zaś o uczonej niewiedzy, wytłumaczę, czym jest monodualizm antynomiczny. W rozdziale kolejnym przedstawię Frankowskie ujęcie doświadczenia religijnego. Omówię nadto antropologię teandryczną Rosjanina. Przedmiotem rozważań rozdziału piątego będą wybrane problemy filozofii Mikołaja z Kuzy (1401-64). Rozdział ten ma za zadanie uzmysłowić ogromny wpływ, jaki niemiecki filozof wywarł na sposób filozofowania Franka.¹⁴ Wreszcie, spróbuję dokonać krytyki myśli Rosjanina.

Myśl Franka daleko przekracza tradycję rosyjskiej filozofii religijnej przełomu wieków. Jego filozofia stanowi bowiem próbę syntezy myśli wschodnio- z myślą zachodnioeuropejską. Nie chcę przez to jednak powiedzieć, iżby sama różnica między rosyjską i zachodnią myślą filozoficzną była różnicą absolutną. Trzeba sobie zdawać sprawę z faktu, że „[t]ożsamość nowożytnej filozofii, a także myśli, kultury, samowiedzy rosyjskiej jest od trzech przynajmniej

Windelbanda oraz Edmunda Husserla (1859-1938). Publiczna obrona obszernej pracy odbyła się 15 maja 1916 roku. Oponentami byli m.in. Mikołaj Onufryjewicz Łoski (1870-1965) oraz Wwiedziński. Komisja rozważała nawet możliwość nadania Frankowi stopnia doktora. Znany przedstawiciel rosyjskiego neokantyzmu stwierdził jednak, że Franka stać na napisanie jeszcze jednej pracy. Rok później była gotowa rozprawa doktorska, tj. praca *Душа человека...*, ale okoliczności polityczne uniemożliwiły autorowi jej obronę. Dzieła *Предмет знания...* i *Душа человека...* wraz z traktatem *Духовные основы общества* składają się na tryptyk, zawierający fundamentalne idee filozoficznego systemu Rosjanina.

¹³ L. Augustyn: *Myślenie z wnętrza objawienia...*, s. 101.

¹⁴ To właśnie Kuzańczyka myśliciel rosyjski uważa za swojego jedynego nauczyciela filozofii: „Для меня он в некотором смысле есть мой единственный учитель философии”. С. Л. Франк: *Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии* [1939]. Dostęp online z 22 I 2007 r.: <http://www.vehi.net/frank/nepost/00.html> [dalej cytuję jako **Hn**]. Por. S. L. Frank: *Z historii dowodu ontologicznego*. W: idem: *Dowód ontologiczny...*, s. 30 [dalej cytuję jako **HDO**].

stuleci zasadniczo zapośredniczona przez jej zachodni kontekst i zachodnie pierwiastki kulturowe, które włączają one w swe konstrukcje myślowe, pozostając w konsekwencji w pewnej przynajmniej mierze dialogicznymi wobec swych europejskich odpowiedników. [...] Z jednej strony, kultura i myśl rosyjska pozostają, co sprzyja ich modernizacji, w określonym stopniu otwarte na wpływy zachodnie i przejmują stamtąd wiele konceptów, idei, wartości itp.; z drugiej wbudowują treści zachodnie we własne matryce myślowe i kulturowe, reinterpreterują ich sens, traktując je jako punkt pozytywnego bądź negatywnego odniesienia”¹⁵.

W twórczości Franka nurt fenomenologii spotyka się z logiczną analizą możliwości poznania, nawiązującą do dorobku neokantystów, jednakowoż przewyższającą ich subiektywizm.¹⁶ Filozof w swych pracach odwołuje się nadto do pragmatyzmu i psychoanalizy, myśli Henriego Bergsona (1859-1941) i Alfreda Northa Whiteheada (1861-1947), Martina Bubera (1878-1965) i Martina Heideggera. Frank interesował się też filozofią języka. Utrzymywał bliski kontakt z Maxem Schelerem (1874-1928). W latach 1929-30 korespondował z Albertem Einsteinem (1879-1955). Poznał też Gabriela Marcela (1889-1973).¹⁷

Istotną kwestię stanowi fakt przynależenia filozofii Rosjanina do nurtu myśli neoplatonickiej.¹⁸ Początek tradycji tej dał Plotyn (ok. 204-ok. 269). Wiąże się z nią też –

¹⁵ M. Broda: *Pytać o Rosję, pytać o siebie... Uwagi badacza*. W: *Granice Europy – granice filozofii. Filozofia a tożsamość Rosji*. Red. L. Augustyn, W. Rydzewski. Kraków 2007, s. 57. Por. „Z powodzeniem można powiedzieć, że ani jedno choćby trochę znaczące dokonanie zachodnioeuropejskiej filozofii nie przeszło nie zauważone przez Rosjan. Z tym samym powodzeniem można powiedzieć, że ze wszystkich osiągnięć zachodnioeuropejskiej filozofii największy wpływ wywarła na Rosjan filozofia niemiecka”. A. Jermiczow: *Filozofia zachodnioeuropejska i filozofia rosyjskiego renesansu*. Tłum. S. Mazurek. „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1998, t. 43, s. 159. Cyt. za: T. Obolevitch: *Gdy wiedza i wiara zbiegają się ze sobą*. W: S. L. Frank: *Dowód ontologiczny...*, s. XII, przyp. 3. Zob. O. Belyakova: *Jakub Böhme a filozofia rosyjska*. W: *Wokół Szestowa i Fiodorowa. Almanach myśli rosyjskiej*. Red. J. Dobieszewski. Warszawa 2007, s. 120.

¹⁶ Zob. С. Л. Франк: *Предмет знания. Об основах и пределах отвлеченного знания* [1915]. W: idem: *Предмет знания. Душа человека*. Санкт-Петербург 1995, nr. s. 44 [dalej cytuję jako **ПЗ**].

¹⁷ Por. A. Haardt: *Einleitung*. Do: S. L. Frank: *Das Unergründliche. Ontologische Einführung in die Philosophie der Religion* [1939]. Hrsg. und eingeleitet von A. Haardt. München 1995, s. 11-12 i 19-20.

¹⁸ „Inni współcześni myśliciele rosyjscy, jak np. Frank oraz głęboki i wielokrotnie wnikliwy Łoski, są, jeżeli nie wyznawcami gnozy, to w każdym razie [...] przedstawicielami myśli neoplatonickiej. Prawda, że neoplatonizm [...] choć jest czynnikiem wysoce charakterystycznym dla chrześcijaństwa wschodniego, posiada jednak zasięg uniwersalny, toteż, w miarę przewagi pierwiastka neoplatonickiego nad gnostyckim, charakter

poprzedzająca Plotyna – myśl Platona (ok. 427-347 p.n.e.), ale i Heraklita (ok. 540-480 p.n.e.). Kolejnymi znakomitymi jej reprezentantami są przede wszystkim: Pseudo-Dionizy Areopagita (V/VI w.), Jan Szkot Eriugena (ok. 810-ok. 877), Mistrz Eckhart (ok. 1260-ok. 1327), Mikołaj z Kuzy (właśc. Mikołaj Kryfta/Krebs), Jakub Böhme (1575-1624). W październiku 2004 roku na konferencji zorganizowanej przez Zakład Filozofii Rosyjskiej Instytutu Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego Dobieszewski wygłosił referat na temat tendencji neoplatonickiej w filozofii rosyjskiej.¹⁹ Badacz, w pierwszej kolejności, wymienił właściwości rosyjskiej myśli filozoficznej. Były to: filozofia absolutu, maksymalizm (całościowość, integralność), płynność granicy między filozofią a religią, ontologizm, intuicjonizm (*vel* mistycyzm) o silnym aspekcie racjonalistycznym, antynomiczność (dialektyzm), dynamizm, materializm religijny, nastawienie historiozoficzne, a także antropologizm z akcentem na wspólnotowy wymiar bytu ludzkiego.²⁰ Następnie stwierdził, że to zestawienie zarazem oddaje charakter, istotę i sens nurtu neoplatonickiego w dziejach filozofii: „Filozofia rosyjska nie tylko więc przynależałaby do pewnej trwałej linii rozwojowej filozofii powszechnej, byłaby nie tylko kontynuatorką linii rozwojowej osieroconej przez najnowsze tendencje myśli europejskiej, ale byłaby również spadkobierczynią tradycji o szczególnej jakości i wartości w dziejach myśli powszechnej”²¹. A to już wyznaczenie samego Franka: „Podstawą całej mojej myśli jest ta *philosophia perennis*, którą dostrzegam w platonizmie, zwłaszcza w tej formie, w jakiej on pod postacią neoplatonizmu i chrześcijańskiego platonizmu przechodzi przez całą historię filozofii europejskiej, zaczynając od Plotyna, Dionizego Areopagity i Augustyna aż do Baadera i

twórczości filozofów rosyjskich traci nieco na «rosyjskości» i zbliża się do ogólnoeuropejskiej myśli filozoficznej, mówiąc ściślej, do niektórych jej prądów”; „Frank włączył się w dzieło tworzenia kultury rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego od strony ponadwyznaniowej filozofii profesjonalnej (przypominając pod tym względem Mikołaja Łoskiego), świadomie wspierając dominującą, neoplatonicką tendencję rosyjskiego idealizmu”. B. Jasinowski: *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja*. Kraków 2002, s. 204; A. Walicki: *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*. Kraków 2005, s. 704.

¹⁹ Zob. J. Dobieszewski: *Tendencja neoplatonicka w filozofii rosyjskiej*. W: *Granice Europy – granice filozofii...*, s. 43-50. Zob. też hasło „neoplatonizm”. W: *Идеи в России. Идеи в России. Лексикон российско-польско-английский*. T. 3. Red. A. de Lazari. Łódź 2000, s. 268-274.

²⁰ Por. M. Broda: *Pytać o Rosję, pytać o siebie...*, s. 52. Zob. M. Bierdiajew: *O charakterze filozofii rosyjskiej*. W: *Księga Pamiątkowa Drugiego Polskiego Zjazdu Filozoficznego (Warszawa 1927)*. „Przegląd Filozoficzny” 1928, t. XXXI, z. 1, s. 42-43. Zachowuję oryg. pisownię – B. Cz.

²¹ J. Dobieszewski: *Tendencja neoplatonicka...*, s. 49-50.

Włodzimierza Sołowjowa. Filozofia tutaj w zasadzie zbiega się z racjonalną mistyką²². Główny temat neoplatonizmu stanowi relacja absolutu do świata. Jest to relacja obustronnie istotna, wskutek czego koncepcje te często uznawane są za panteistyczne.²³ Odnośnie do „filozofii pierwszej” – jest ona „[...] rzeczywiście pierwszym, na niczym innym już nie opierającym się badaniem podstawowych zasad bytu, na gruncie których po raz pierwszy jest możliwe rozróżnienie między wiedzą i przedmiotem wiedzy; w stosunku do tej nauki zarówno «gnoseologia», jak i «ontologia» w wąskim sensie są tylko podległymi i wzajemnie-powiązanyymi szczegółowymi sferami wiedzy”²⁴.

Chociaż w pismach Franka nigdzie *explicite* nie odnajdziemy odwołań do mistycznej teologii hezychazmu, to musimy pamiętać, iż w swej refleksji ontologicznej filozof odwołuje się do pokrewnych z nią idei. Rosjanin bazuje na dorobku Kuzańczyka, a ten – jak wiadomo –

²² „Основа всей моей мысли есть та *philosophia perennis*, которую я усматриваю в платонизме, в особенности в той форме, в которой он в лице новоплатонизма и христианского платонизма проходит через всю историю европейской философии, начиная с Плотина, Дионисия Ареопагита и Августина вплоть до Баадера и Владимира Соловьева. Философия здесь в принципе совпадает с умозрительной мистикой.” *Hn*, 00. Jest to jedno z nielicznych miejsc, w jakich Frank mówi o „neoplatonizmie”. W większości przypadków na oznaczenie czy to neoplatonizmu Plotyna, czy to renesansowego neoplatonizmu Mikołaja z Kuzy używa on terminu „platonizm”. Zob. *ПЗ*, s. 40. Nie było to zjawisko wyjątkowe. Bierdiajew, pisząc, iż jego własna filozofia religijna nie jest filozofią monistyczną, zaznacza, że nie może też być – jak o. Sergiusz Mikołajewicz Bułgakow (1871-1944), o. Paweł Aleksandrowicz Florenski (1882-1943), Frank i inni – nazwany platonikiem. [M. Bierdiajew: *Rosyjska idea...*, s. 254.] Por. „Kontakt Kuzańczyka z tekstami Platona wydaje się niekiedy za mało bliski, a niektóre przytoczenia wskazują raczej na korzystanie z jego pism w sposób tylko pośredni”. M. F. Tokarski: *Filozofia bytu u Mikołaja z Kuzy*. Lublin 1958, s. 74.

²³ Panteizm jest to filozoficzny pogląd, uznający tylko jeden rodzaj rzeczywistości i utożsamiający całą rzeczywistość (świat) z Bogiem lub bytem absolutnym. [*Leksykon klasycznej filozofii*. Red. J. Herbut. Lublin 1997, s. 420. Podaję za: R. Kuliniak, T. Małyszek: *Wprowadzenie*. Do: M. Mendelssohn: *Do przyjaciół Lessinga*. Tłum. R. Kuliniak i T. Małyszek. Kraków 2006, s. 9.] Panteizm jako system istniał już w czasach starożytnej Grecji, Indii i Chin, ale sam termin *explicite* po raz pierwszy został użyty w 1709 roku przez J. Fay w pracy *Defensio religionis*. [R. S. Niziński: *Między teizmem a panteizmem. Charlesa Hartshorne'a procesualna filozofia Boga*. Lublin 2002, s. 75.]

²⁴ „[...] действительно первое, ни на что иное уже не опирающееся исследование основных начал бытия, на почве которых впервые возможно различение между знанием и предметом знания; в отношении этой науки как «gnoseология», так и «онтология» в узком смысле суть лишь подчиненные и взаимно-связанные частные сферы знания.” *ПЗ*, s. 39.

rozwijał myśl jednego z prekursorów hezychazmu, Pseudo-Dionizego.²⁵ Mnisi z klasztorów na Górze Athos, nawiązując do rozróżnienia św. Bazylego Wielkiego (329-379) na istotę Boga oraz Jego przejawy, wzmocnili pogląd o niepoznawalności Boskiej natury. Boskie energie są tutaj pojmowane jako objawienie substancji Boga. Wpływu teorii energetyzmu teologicznego na filozofię Franka dopatruje się też Augustyn.²⁶

²⁵ T. Obolevitch: *Problematyczny konkordyzm...*, s. 292. Zob. M. Eliade: *Historia wierzeń i idei religijnych*. T. III: *Od Mahometa do wieku Reform*. Tłum. A. Kuryś. Warszawa 1995, s. 140, a także J. Kolarzowski: *Filozofowie i mistycy. Na drogach neoplatonizmu*. Warszawa 2005, s. 45; S. Swieżawski: *Między średniowieczem a czasami nowymi. Sylwetki myślicieli XV wieku*. Warszawa 2002. Wyd. II, s. 178; M. F. Tokarski: *Filozofia bytu...*, s. 82.

²⁶ Zob. L. Augustyn: *Myślenie z wnętrza objawienia...*, s. 151.